

Nazim Məmmədov Azərbaycan MEA A.A. Bakixanov adına Tarix İnstitutunun "Qarabağ tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.e.d.

(Əvvəli ötən sayımızda)

Qarabağ xanlığının qüvvətlənməsində və inkişafında müdrik və təcrübəli vəzir, məşhur və tanınmış şair Molla Pənah Vaqifin xidmətləri böyük olmuşdur. Molla Pənah Vaqif saray əyanları içərisində birinci şəxs idi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ xanlığının idarəçiliyində 4 divan fəaliyyət göstərirdi. Dövlət Şurası, vergi, hərbi, idarə və məhkəmə orqanı. Bu orqanların hər birinin başında xanın təyin etdiyi adam dayanırdı ki, bunların içərisində M.P. Vaqifin nüfuzu daha böyük idi. M.P. Vaqif Qazax mahalında anadan olmuş, 1759-cu ildə ailəsi ilə Şuşaya köçmüş və ömrünün yarısından çoxunu burada yaşamışdır. Əvvəlcə Şuşanın Saatlı məhəlləsində müəllimlik edən M.P. Vaqif qısa bir müddətdə el arasında böyük nüfuz qazanmış və İbrahimxəlil xanın təklifi ilə saraya dəvət olunmuşdur. Əvvəlcə Qarabağ xanlığında xarici işlər üzrə vəzir, 1769-cu ildə isə xanlığın baş vəziri təyin edilir. Bundan sonra, xanlığın bütün daxili və xarici işlərinə rəhbərliyi əlinə alır. Uzaqgörən siyasətçi vəzirin fəal işi nəticəsində Qarabağ xanlığı Azərbaycanın başqa xanlıqları, həmçinin Gürcüstanla dostluq münasibətləri yaradır. Hətta Qarabağın xarici hücumlardan müdafiəsi üçün Rusiya ilə diplomatik əlaqələr yaratdı. Molla Pənah Vaqif dövrünün ən fəal, bacarıqlı, uzaqgörən dövlət xadimi, həm də gözəl, könül oxşayan şerlər yazan şairi idi. Şairin şerlərinin ən başlıca əhəmiyyəti onda idi ki, məhəbbət lirikası, dostluq və vətənpərvərlik motivləri, ana torpağa hədsiz məhəbbət hissləri burada öz əksini tapırdı. Şair həmçinin haqsızlıqlara etiraz edir, qəddarlıq, ikiüzlülük, yalançılıq kimi mənfi keyfiyyətləri pisləyirdi. Molla Pənah Vaqif nəinki Qarabağda və Azərbaycanda, hətta bütün Qafqaziyada böyük hörmətə layiq şəxsiyyət idi.

1779-cu ildə İranda Kərim xan Zəndin ölümü, Məhəmməd Qacarın hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. Qacar Azərbaycanın cənub xanlıqlarını özünə tabe etdikdən sonra, ölkənin şimalını da ələ keçirməyi qərara aldı. İlk növbədə Qacarı maraqlandıran Qarabağ xanlığı idi. A.M. Qacar 1794-cü ildə qoşunlarını Qarabağa göndərdi. Lakin Əsgəran qalası yaxınlığında baş verən döyüşdə İran qoşunları məğlub oldu. Bu məğlubiyyət A.M. Qacarın yadından çıxmıdı. O, Qarabağı ələ keçirmək üçün 1795-ci ilin avqust ayında 85 minlik ordu ilə Xudafərin körpüsü ilə Arazi keçdi. Bu xəbəri eşidən İbrahimxəlil xan Şuşa qalasının müdafiəsinə başladı. Əvvəlcə öz yaxın qohumlarını müttəfiqlərinin yanına göndərdi. Qarabağ və Şirvanın mahallarından çoxlu süvari və piyada dəstələr toplandı. Eyni zamanda Rusiyadan kömək

almaq üçün II Yekaterinanın yanına elçilər göndərildi. Qarabağı müdafiəyə hazırlaşanların əsas hərbi qüvvələri Şuşa qalasının içərisində və dağlarda yerləşdirildi. Vətəninin azadlığını hər şeydən üstün tutan, igid şuşalılar silaha sarılaraq öz doğma vətənlərinin müdafiəsinə qalxdılar. Qeyrətli Şuşa qadınları da bu döyüşdə silaha sarılmışdılar. Qısa bir müddət ərzində İbrahimxəlil xan mərd, cəsarətli, igid və vətənpərvər Şuşa əhalisindən 15 minlik xalq qoşunu yaratdı. Şuşanın müdafiəsində Vaqif və xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy yaxından iştirak edirdilər. Qacar Şuşanın mühasirəsini davam etdirir, gec-tez onların tabe olacağına inanırdı. Lakin mərd Şuşa igidləri öz torpaqlarını cəsarətlə qoruyurdular. Onların yaşadıkları torpağa «Vətən» deməyə hüquqları var idi. Çünki onlar bu torpağın azadlığı üçün canlarını belə fəda etməyə hazır idilər. Qeyrətli döyüşçülərimiz partizan mübarizəsi üsulundan istifadə edirdilər. «Ələ keçməz» döyüşçülər yaxşı silahlanaraq kiçik dəstələrlə fəaliyyət göstərirdilər. Onlar dərələrdə, meşə yollarında, dağ çığırlarında, yüksəkliklərdə hərəkət edərək düşmənin ərzağını, hərbi sursatını ələ keçirir, onların atlarını, qatırlarını, dəvələrini əllərindən alıb aparır və tutarlı zərbələr vururdular. Xüsusi igidlik göstərən dəstə başçılarına misal olaraq Məhəmməd bəy Cavanşiri, Əsgəran qalasının naibi Həsən bəyi, Tuğ kəndindən olan Məlik Abbası və başqalarını göstərə bilərik.

Döyüşlərin gedişində Qacar Şuşanın cənub hissəsində «Topxana» adlanan yerdə çadır qurdurmuş və hərbi əməliyyatlara tamaşa edirdi. Həmin vaxt Qacar İbrahimxəlil xanı qorxuzmaq üçün ona

bu vaxt İranda üsyan baş verdiyindən, tələsik oraya qaçırdı və 1796-cı ildə özünü şah elan etdi.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif real bir həqiqəti başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd Şah Qacar Şuşaya yenidən hücum edəcəkdir. Eyni zamanda dinc əhalinin də vəziyyəti yaxşı deyildi. Çünki keyli vaxt idi ki, ərəzidə müharibə getdiyindən burada əsla taxıl əkilmiş, mal-qara tələf edilmişdi. Aclıq, yoxsulluq, qıtlıq və vəba xəstəliyi onsuz da ağır olan əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Ona görə də xanlığda ağır iqtisadi böhran hökm sürürdü. Belə bir çətin şəraitdə İbrahimxəlil xan öz nümayəndələrini Molla Pənah Vaqiflə birlikdə Rusiya ekspedisiya korpusunun komandanı general V. Zubovun yanına göndərdi. Zubov İran işgallarına qarşı mübarizədə Qarabağ xanlığına kömək edəcəyinə söz verdi. Lakin Rus çarı II Yekaterinanın ölümü ilə vəziyyət dəyişdi. Rus qoşunları Azərbaycandan geri çağırıldı. Bu xəbəri eşidən Ağa Məhəmməd xan 1797-ci ilin yazında 100 minlik ordu ilə Şuşa şəhərinə hücum etdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu elə bir vaxtda baş verdi ki, orduda aclıq baş verdiyindən dağılmış, Şuşa qalası öz müdafiə qüdrətini itirmişdi. Qonşu xanlıqlardan da kömək almaq mümkün deyildi, çünki onların da iqtisadi vəziyyəti Şuşa əhalisinin vəziyyətindən geri qalmırdı. Vəziyyətin çətin olduğunu gören İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Şuşanı tərk edir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şuşanı ələ keçirdi. Şəhərdə qarət və qırğın başladı. Lakin gecəyənən Qacara qəsd edildi. 12

mandarovların, Zöhrəbəyovların evi, «Yuxarı» və «Aşağı» məscid, türbələr və sair tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Çar hökumətinin 10 aprel 1840-cı il tarixli inzibati islahatı ilə Şuşa qəzası yaradıldı. Qəzanın mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Şuşa qəzası Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil idi. Qəza Cavanşir, Göyçay, Cavad, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzaları ilə həmsərhəd olmuşdu. 1846-cı ildə Şuşa qəzası Bakı quberniyasına, 1867-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyasına daxil edilmişdi. Şuşa qəzası Miqri, Kəbirli, Zəngəzur, Cavanşir, Çiləbörd, Vərənd məntəqələrinə bölünmüşdü. Çar hökumətinin 1867-ci il dekabr fərmanına əsasən Zəngəzur və Cavanşir məntəqələri Şuşa qəzasından ayrılaraq, müstəqil qəzalara çevrilmişlər. Qəzanın idarəçiliyi bu cür bölüşdürülmüşdü: Başda Qəza rəisi otururdu, ikinci adam onun köməkçisi, sonrakı yerlərdə isə qəzanın xəzinədarı, məntəqə üzvləri və şəhər polisi yerləşirdi. Şuşa qəzasında məhkəmə işlərinə qəza məhkəmələri baxırdı. Şuşa qəzasının 1897-ci il məlumatına görə sahəsi 4911 kvadrat kilometr, əhalisi 140740 nəfər olmuşdu. Bəhs edilən dövrdə təkcə Şuşa şəhərində 25 mindən çox adam yaşayırdı. Təsərrüfatının əsasını isə əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq təşkil edirdi. Bu dövrdə Şuşada toxuculuq, şərəbçilik, xalçaçılıq, ip və mahud istehsalı da geniş yayılmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada xalçaçılığın inkişafına daha çox diqqət verilmişdi. Şuşa xalçaları bütün dünyada məşhur idi. XIX əsrin ortalarından ticarət mərkəzi olan Şuşa ümumrusiya bazarına cəlb olunmuşdu. Ticarət mərkəzi kimi Yaxın Şərqi və Qafqazda məşhurlaşan Şuşa şəhərinin

ŞUŞANIN QƏDİM TARİXİ

bir məktub göndərir. Hansı ki, bu məktubdakı yazılar Şirazlı şair Seyid Məhəmməd Ürfiyə məxsus idi. Həmin məktubun məzmunu belə idi: «Əgər mənə qoruyan mənim bildiyimdirsə, o şüşəni daşın qoltuğunda mühafizə edər».

Şuşanın qəhrəman müdafiəsi haqqında o dövrdə baş vermiş və el arasında indi də danışılan rəvayət var idi. Qacar İbrahim xana məktub yazır ki, ona elə bir at versin ki, bu at nə ağ, nə qara, nə kəhər, nə səmən, nə kürən (yəni heç bir rəngi olmayan) olsun. Qacarın həmin bağlamasına M.P. Vaqif cavabında yazır ki, at hazırdır, adam göndərin aparsın. Lakin həmin adam həftənin bütün günlərindən başqa ayrı bir gündə gəlməlidir. Beləliklə, nə Qacara vermək üçün rəngsiz at, nə də atı aparmaq üçün həftədən kənar gün tapılır. Qacar isə öz həmlələrini davam etdirirdi. Hətta qəddar düşmən vaxtilə işlədilmiş «yandırılmış torpaq» taktikasını tətbiq etməkdən belə çəkinmədi. Onlar kəndləri yandırır, mal-qaranı sürüb aparır, əhalini əsir edir, qadın və uşaqlara divan tuturdu. Məqsəd Şuşadakı əhalini və ordunu ac, susuz saxlamaq və onların müqavimətini qırmaq tabe etmək idi. Fransız zabitlərinin başçılıq etdiyi Qacarın toplular dəstəsi 3 gün ara vermədən şəhəri top atəsinə tutdu. Piyada həmlələrdə heç bir nəticə vermədi. Əksinə bütün İran artilleriyası sıradan çıxdı. Qacarın piyada korpusu isə xeyli itki verdi. Belə çətin vəziyyətdə mübarizəni davam etdirməyin mənasız olduğunu, ərzaq və döyüş sursatının tükəndiyini, əgər bu cür davam edərsə, Şuşa qalasının divarları yanında biabırca sına məhv olacağından qorxan Qacar ordusunun tör-töküntüsü ilə Gürcüstan istiqamətində hərəkət etdi. Qacar Tiflis əhalisinə vəhşicəsinə divan tutdu. Çoxlu qənimət ələ keçirən Qacar qışı Muğanda keçirmək üçün 1795-ci ildə Azərbaycana qaçırdı. O, burada qışı keçirib, yazı yenidən Şuşaya hücum edəcəkdirdi. Lakin

may 1797-ci ildə Qacar Səfərəli bəy tərəfindən öldürüldü. İran qoşunları Şuşanı tərk etdi. Bu vaxt Molla Pənah Vaqif zindandan azad edildi. O, İbrahimxəlil xana məktub yazıb Şuşaya gəlməsini bildirdi. Lakin yolda qasidin apardığı məktub şahlığa can atan bir qrup tərəfindən ələ keçirilir və M.P. Vaqif oğlu ilə birlikdə öldürülür. Evi qarət edilir və yazdığı əsərlərin çoxu yandırılır.

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı, Rusiya təbəəliyini qəbul etdi. 1813-cü il Gülistan sülhü ilə Şuşa Qarabağ xanlığı tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Şuşa şəhəri isə yeni yaradılmış hərbi dairənin mərkəzi oldu. Bu vaxt şəhəri Rusiyanın təyin etdiyi komendant idarə edirdi.

1826-cı ildə İran qoşunları Abbas Mirzənin başçılığı altında 60 minlik ordu ilə Şuşanı yenidən mühasirəyə aldı. Əhali 48 gün mühasirədə qalsa da, məğlub olmadı. Düşmənin bütün amansız hücumlarının qarşısı alındı. Bu vaxt Rus qoşunları İran qoşunlarını Şuşa ətrafından geri çəkməyə məcbur etdi. 1828-ci il fevralın 10-da İranla Rusiya arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Həmin sülhə görə Azərbaycan 2 hissəyə parçalandı. Araz sərhəd olmaqla Cənub hissə İrana, Şimal hissə isə Rusiyaya birləşdirildi. O cümlədən Şimali Azərbaycanda yerləşən Şuşa şəhəri də Rusiya təbəəliyinə düşdü.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ Rusiyaya birləşdirildikdən sonra İran dövlətinin yeni hücumlarından qorxan Çar Rusiyası Şuşa qalasında möhkəmləndirmə, xüsusilə şəhərin qərb hissəsi istisna olmaqla, qalan yerlərində yenidənqurma işləri aparmışdı. Bu dövrdə qala divarları, qaladaxili qəsrlər, Pənahəli xanın sarayı, Qara Böyükxanın bürcü, Şuşanın əsas darvazası olan «Gəncə qapısı», Xurşudbanu Natəvanın evi, Hacı qulunun malikanəsi, Əsəd bəyin evi, Meh-

görkəmi ilbəlil gözəlləşirdi. Yaxın Şərq – Qafqaz ticarət yolu Şuşadan keçirdi. Ticarətlə məşğul olan tacirlər gözəl iqlimə, sərin bulaqlara, təmiz havaya malik olan Şuşa karvansaralarında dincəlib sonra yollarını davam etdirirdilər. Şuşa tacirləri isə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz

Almaniyaya gedir və həmin ölkələrlə ticarət əlaqələri aparırdılar. Şuşada ticarət və mal dövriyyəsi elə bir sürətlə inkişaf etmişdir ki, hətta Şamaxı, Bakı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan kimi şəhərləri ötür keçmişdi. Şuşa tacirləri isə həmişə Moskva, Nijni-Novqorod, Leypsikdə keçirilən yarmarkalarda fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə İstanbul şəhəri ilə aparılan ticarət daha geniş xarakter daşıyırdı. Ticarət əlaqələrinin inkişafı Şuşada iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına təkan verirdi. Yeni şəhərsalma memarlıq – planlaşdırma quruluşu əsasında ictimai əhəmiyyətə malik binalar, örtülü bazar, karvansaralar, ibadət xanalar, məscidlər, hamamlar və sair tikilərək Şuşa əhalisinin istifadəsinə verilmişdir. Şuşada tikilən evlər istər xarici görünüşü, istərsə də daxili yaraşığına görə diqqət cəlb edirdi. Şuşanın mədəni abidələri, Daş binaları haqqında Fransa səyyahı Divnade Monperenin «Qafqaza səyahət» və görkəmli rus rəssamı V.V. Vəraşşaqinin qeydləri çox maraqlıdır: «Şuşada evlər daşdan tikilibdir, bütün küçələr genişdir və tavadaşı ilə döşənmişdir. Evlərin damı Avropa qaydası ilə yonulmuş ağaclarla örtülmüşdür». Şuşada gözəl yaraşığı binaların inşa edilməsində yerli əhalinin böyük xidmətləri olmuşdur. Məsələn, usta Qəmbər Qarabağlının gözəl, yaraşığı və insanı valeh edən əla naxışlarla bəzədilmiş bir çox binaları, Nəvvabın və Mehmandarovların evləri, Gövhər ağa məscidi və başqaları dövrümüzə qədər gəlib çatmış və öz gözəlliyin qoruyub saxlamışdır.